

М.В.Шабовіч,
Мінск, БДПУ

АКАЗІЯНАЛЬНЫЯ НАЗОЎНІКІ, УТВОРАНЫЯ СПАСАБАМ ЧЫСТАГА СКЛАДАННЯ, У БЕЛАРУСКІХ МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ 20–30-Х ГАДОЎ XX СТАГОДДЗЯ

Складанне – адзін з найбольш прадуктыўных спосабаў утварэння новых слоў. Як справядліва заўважылі некаторыя даследчыкі, гэта тлумачыцца тым, што складаныя словы дапамагаюць лаканічна, эканомна і сканцэнтравана стварыць мастацкі вобраз [1, 212]. Пры вызначэнні складанага слова мы кіраваліся класіфікацыяй К.Л.Рашанцава, згодна з якой “складанае слова – цэласнааформленая лексіка-марфалагічная адзінка, якая ўключае дзве (і больш) няўскладненыя або ўскладненыя афіксамі карнявыя марфемы, аб’яднаныя семантычна, акцэнталагічна і марфалагічна” [2, 28].

Спынімся на складаных назоўніках (назоўніках-кампазітах), утвораных спосабам чыстага складання. У беларускай літаратурнай мове вылучаюцца складаныя назоўнікі з апорным кампанентам, роўным самастойнаму слову, і складанні са звязанымі апорнымі кампанентамі [3, 287]. У мастацкіх тэкстах 20-х гадоў ужываюцца пераважна аказіянальныя назоўнікі-кампазіты з апорным кампанентам, роўным самастойнаму слову, у якіх першы кампанент знаходзіцца ў падпарадкавальнай сувязі з другім. Яны звычайна суадносяцца са словазлучэннямі, дзе граматычныя адносіны выражаюцца ўскоснымі склонамі з прыназоўнікамі або без іх. Зафіксаваныя дэрываты ўтвораны па наступных тыпах:

1) аснова назоўніка (усечаная аснова прыметніка) + інтэрфікс + назоўнік = складаны назоўнік: **агняпас** (пас агню, агнёвы пас): ... *і ночкі цень раскінула над намі свой агняпас* (М.Машара); **вершапацёмкі** (пацёмкі ў вершах, вершаваныя пацёмкі): *Нос разаб’еш у вершапацёмках, калі пройдзеш па палёх газтавых* (А.Звонак); **весналіст** (ліст вясны, вясновы ліст) : *Няхай жывуць – халодная вада, здаровыя зубы, савецкая раніца і сакаўны весналіст* (М.Лужанін); **веснапесня** (песня вясны, вясновая песня): *Над палямі, над зялёнымі веснапесні жаўрука...* (М.Машара); **веснаплынь** (плынь вясны, вясновая плынь): *Веснаплынь! Мо каму й невядома, чым тут сэрца сялянкі гарыць?!* (П.Трус); *Ой, песні!.. Песні-веснаплыні...* (П.Трус); *Вас сустрэну сваёй песняй, песняй-веснаплыню* (П.Трус); **веснарунь** (рунь вясны, вясновая рунь): *Веснарунь* (назва верша А.Бартуля); **веснацвет** (цвет вясны, вясновы цвет): *Веснацвет* (назва зборніка З.Бандарыны); **веснашум** (шум вясны, вясновы шум): *Веснашумы прароча шумяць* (М.Машара); *Над ракой крыгаломы звіняць, і так хочацца стройна-прыгожыя веснашумы у вершы збіраць* (М.Машара); *Пяшчоты сонца так чароўны, жывы зялёны веснашум...* (М.Машара); *Веснашумаў перазвоны палятуць услед за мной*

(М.Машара); ... і па ўсёй старонцы веснашум няём (М.Машара); Чуеш, брат малады, як бурліў і звінч веснашум? (М.Машара); Чуеш, граюць веснашумы... (М.Машара); ціхай светлаю пняшчотай прывітаю веснашум (М.Машара); **ветрасінь** (сінь ветру, ветраная сінь): Зацвілі на травах скроні ў ветрасіні, зацвілі увосень пад усмешкай зор!.. (П.Трус); І заплача сэрца ў кволай ветрасіні (П.Трус); **жыццясказ** (сказ жыцця, жыццёвы сказ): Шмат разоў асыпалася лісце, шмат малюнкаў пранёс жыццясказ (А.Моркаўка); **летацвет** (цвет лета, летні цвет): Адам сягоння ўсё ... каб кроплі буйных слёз на летацвет апалі... (П.Трус); **ліставея** (вея лістоў): Ліставея не моўкне, шуміць... (У.Дубоўка); **небасінь** (сінь неба, нябесная сінь): Бяскрайнія, бяздонныя парывы творчых сіл, – шырэй за далі сонныя, глыбей за небасінь (Т.Кляшторны); **сонцавылазка** (вылазка сонца, сонечная вылазка): Сонцавылазка – на радасць (А.Александровіч); **сонцаззянне** (ззянне сонца, сонечнае ззянне): Выйшаў я на сонцаззянне... (З.Бядуля); У такім сваім убранні хай стаіць [дзяўчына] у сонцаззянні (З.Бядуля); **сонцаплёс** (плёс, сагрэты сонцам; сонечны плёс): Абяцаўся колькі раз ... не хадзіць любоў страчаць на чужыя сонцаплёсы (З.Астапенка); **сонцатвар** (твар сонца, сонечны твар): Зямлю цалуе неба сінь сваім чырвоным сонцатварам... (М.Чарот); **срэбрацвечень** (цвечень колеру срэбра, срэбраная цвечень): Люблю я ноч на сенакосе, у срэбрацвеччых кусты (П.Трус). Тып моўны. Намі зафіксавана 18 аказіянальных лексем, з якіх тры – па некалькі разоў. Некаторыя назоўнікі можна разглядаць як утвораныя шляхам зліцця (зрашчэння): **сонцатвар** (сонца + твар), **небасінь** (неба + сінь), **сонцавылазка** (сонца + вылазка);

2) аснова прыметніка + інтэрфікс + назоўнік = складаны назоўнік: **белацвет** (белы цвет): І няведама, колькі яшчэ абляціць на шляхах белацвету... (Хв.Ігнатыч); **жаўталісце (жоўталісце)** (жоўтае лісце): Было яно калісьці, калі, як жаўталісце, жылі мы – не жылі (Я.Купала); Не акроніцца радасці ды сокам ў жоўталісці асеннім асін (Я.Пушча); Зацвілі... Зацвілі... Завіліся!.. Жоўталісцем асеннія сцежкі... (П.Трус); ...Сум і жаўталісце... (П.Трус); Калі ж у кволым жаўталісці навек загубім боль душы (П.Трус); Ой, ды ўюцца ў лузе сцежкі ў жаўталісці!.. (П.Трус); Сохне твар, як жаўталісце... (А.Александровіч); Жаўталісцямі дні дагараюць... (П.Глебка); За акном шумела лісце ў лістападным жаўталісці... (З.Астапенка); Сіне-люстраная даль, промень ў сухім жоўталісці... (З.Бандарына); Жаўталісце з роем павуцін у маністу восені сплялося (А.Куляшоў); Радасна і сумна шаласцяць асіны – гоман жаўталісця я пачуў у іх... (А.Куляшоў); Адляццяць журавы і ў сівых туманох ападзе на зямлю жоўталісце усё... (М.Машара); ... тчэ [дзень] у сэрцы жаўталісцем узор вячэрняе зары (М.Машара); ... разложыць [восень] карты жаўталісця і зафарбуе клён у кроў (М.Машара); **жаўтацвечень (жоўтацвечень)** (жоўтая цвечень): І ў жаўтацвечені пад ярам і далінай тане ў каўшах асенняе віно

(П.Трус); *Пазрываў у маленстве я церні, з жоўтацвеценю смутак атрос* (Я.Пушча); **залатапромені** (залатыя промені): *Дзень хіліць гусу галаву і ў скрыт ссынае скарбы-знахады – залатапромені ў ставу* (У.Жылка); **залатацвет** (залаты цвет): *Там зоры яркія гараць над Беларуссю, гараць і падаюць ў залатацвет раўнін* (П.Трус); *Агні ў надзор'і залатацветам шалясцяць* (П.Трус); **златаблеск** (**златабліск**) (залаты блеск (бліск): *Аздобіў сакавік у златаблеск даліны...* (З.Бядуля); *Край, які мы ад калыскі вечна снілі, – ён узняўся ў златабліску з лютай былі* (У.Хадыка); **зялёнацвет** (зялёны цвет): *Ой, песні!.. Песні-веснаплыні... Маёй душы зялёнацвет!..* (П.Трус); **сінярунь** (сіняя рунь): *... не падняць нам з смяротнай пасцелі ў сінярунь адгітарыўшых дзён* (Т.Кляшторны); **чарнакрылле** (чорнае крылле): *... і кажанамі здрада кружыць і чарнакрыллем сонца засціць* (М.Хведаровіч); **чырвоналісце** (чырвонае лісце): *Прада мною нязгледжаны сад шэпча вабамі чырвоналісця* (У.Хадыка); **яснацвет** (ясны цвет): *Ты [Беларусь] – яснацвет ад водгулляў агністых жняёў, касцоў і старцаў-пастыроў* (З.Бядуля); *Прастор бязмежнасці люблю, – спавіта сінь у яснацветы* (Я.Пушча); *У яснацвете ды над хатамі развесаць песні сваё вясце* (Я.Пушча); *Прывет вам, племя маладое, зямель савецкіх яснацвет!* (Я.Холас); *Кіруй туды, дзе ішчасце яснацветам мігціцца за фіранкаю гадоў* (І.Плаўнік). Тып прадуктыўны ў літаратурнай мове [3, 288]. З адзінаццаці дэрыватаў 6 занатавана па адным разе, а 5 – па некалькі разоў. Самае частотнае слова – *жаўталісце* (15 ужыванняў);

3) усечаная аснова паў- (ад палова) + назоўнік = складаны назоўнік: **паўразгул** (палова разгулу): *А ў гэтым сне на паўразгуле я ўсё жыццё хацеў абняць* (В.Маракоў). Тып моўны [3, 288].

Як паказвае збораны фактычны матэрыял, з разгледжаных 30 аказіянальных назоўнікаў, утвораных спосабам чыстага складання, 22 лексемы адзначаны ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гадоў па адным разе (73,3%), а 8 дэрыватаў мелі больш за адзін выпадак ужывання (26,7%). Большасць кампазітаў – семантычна празрыстыя і нясуць у сказе пэўную нагрузку (*весналіст, веснаплынь, жаўталісце* і інш.), значэнне ж асобных лексем даволі зацмененае, і, прымаючы гэта пад увагу, можна гаварыць аб іх пэўнай штучнасці ці няўдаласці (*сінярунь, ветрасінь* і інш.).

Набыткам літаратурнай мовы стала слова *жаўталісце*.

1. Белова Б.А. Сложное окказиональное слово в поэтической речи // Вопросы языкознания и сибирской диалектологии. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1977. – Вып. 7. – С.212–216.

2. Ряшенцев К.Л. Сложные слова и их компоненты в современном русском языке: Учеб. пособие. – Орджоникидзе: Изд-во СОГУ, 1976. – 286 с.

3. Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.